

УДК 316.7:34]:303.01

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

І. А. Когут

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000,
ira@kohut.in.ua*

Проаналізовано дослідницькі підходи, які можна використовувати під час вивчення правової культури. Виявлено переваги та недоліки кожного із них у дослідженні правової культури. Запропоновано оптимальний підхід до вивчення правової культури в межах соціології.

Ключові слова: правова культура, правосвідомість, теоретичні підходи.

Однією із визначальних ознак демократичного суспільства є висока правова культура. Такий рівень правової культури забезпечить знання усіма соціальними акторами своїх прав та обов'язків, дотримання законів у щоденному житті, повагу до існуючих законів та довіру до правоохоронних органів й органів судочинства. Згідно з останніми результатами опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова у березні 2015 року, 81,4 % респондентів не довіряють судам, а 75,9 % – прокуратурі [5]. Отже, значний відсоток респондентів не виявляє довіри до інституцій, які покликані захищати їхні порушені права. Також у сучасній Україні існує високий рівень виправдання неправових практик, зокрема корупції, крадіжок особистого майна, підробки документів для отримання пільг тощо. Тому така ситуація не сприяє формуванню високої правової культури, яка є однією із передумов формування демократичного суспільства.

Правова культура є одним із тих концептів, які досліджуються різними дисциплінами соціогуманітарного корпусу. Концепт «правова культура» має більше напрацювань у теоретичному плані в юриспруденції та залишається все ще недостатньо розпрацьованим у соціології.

Найчастіше теоретичні доробки соціологів орієнтуються на конкретні емпіричні дослідження без належної інтерпретації понять. Також дослідники вивчають лише певні аспекти правової культури і не охоплюють весь спектр проблеми. Зокрема, О. Панькова, М. Требін, Г. Варданянц досліджують правосвідомість, яка є одним з елементів правової культури [3, 6, 1]. О. Проць та Г. Клімова розглядають підходи до вивчення правової культури у юриспруденції та філософії [4, 2]. Л. Фрідман вивчає правову культуру у поділі її на внутрішню та зовнішню [7].

Мета дослідження – проаналізувати теоретичні підходи до вивчення правової культури та окреслити пізнавальні можливості кожного з них.

Г. Клімова, дослідниця правової культури у філософії, виділяє такі підходи до вивчення правової культури: суб'єктивний, діяльнісний, антропологічний, технологічний, соціологічний та аксіологічний [2, с. 293].

У контексті суб'єктивного підходу, під правовою культурою розуміється певний ступінь знання законодавства та поваги до норм права. Послідовна реалізація цього підходу при аналізі правової дійсності призводить до ототожнення правової культури із правосвідомістю [2, с. 293].

За діяльнісним підходом правова культура розглядається як правотворча діяльність. Вона розуміється як процес і результат творчості людини в галузі права [2, с. 293].

Як бачимо, суб'єктивний та діяльнісний підходи вивчають лише по одній складовій частині правової культури. Тобто в межах суб'єктивного підходу вивчається лише правосвідомість, а в контексті діяльнісного підходу можна досліджувати лише практики соціальних акторів. Тому ці два підходи мають певні обмеження для комплексного дослідження правової культури.

Антропологічне розуміння правової культури виходить з того, що культура охоплює все, що відрізняє життєдіяльність людини і суспільства від природи, яка існує, тобто всі сторони людського буття. Культура охоплює все, що створено людиною і характеризує історичність її буття у світі. Одним із визначень правової культури в межах цього підходу є розуміння її як системи матеріалізованих та ідеальних елементів, що належать до сфери дії права та їх відбиттю в свідомості і поведінці людей [2, с. 294].

У межах технологічного підходу, правова культура розуміється як сукупність прийомів, процедур, норм, що історично змінюються і характеризують рівень правової діяльності, який був досягнутий суспільством. Акцентуємо не на те, що робиться в правовій галузі, а на те, як це робиться [2, с. 294]. Технологічний підхід до вивчення правової культури, на мою думку, варто використовувати дослідникам у сфері юриспруденції для вивчення правових процедур у конкретний період розвитку суспільства.

Аксіологічний підхід розглядає правову культуру, як систему правових цінностей, що розвиваються та відповідають рівню соціального прогресу, якого досягло людство. Вони також відображають у правовій формі важливі соціальні цінності, які впливають на стан і спосіб правового життя особистості та суспільства. Правові цінності становлять основу ціннісно-нормативних орієнтацій правової свідомості і слугують головним чинником соціокультурної інтеграції [2, с. 294]. На мою думку, цінності є важливою складовою правової культури, оскільки соціальні актори діють відповідно до своїх ціннісних орієнтацій. Коли ми вивчимо цінності певного актора, то зможемо спрогнозувати, яким рівнем правової культури він володіє. Але варто зазначити, що не завжди цінності є основою поведінки.

Хоча Г. Клімова досліджує правову культуру через призму філософії, проте намагається розглянути цей концепт у межах структурного функціоналізму. Авторка у межах свого дослідження коротко подає структуру правової культури та її функції у суспільстві.

Г. Клімова розглядає структуру правової культури у доробках інших дослідників. Приміром, розгляд структури за С. Алексєєвим охоплює такі складові:

- стан правосвідомості у суспільстві, тобто ступінь вираження знання і розуміння права, усвідомлення необхідного суворого виконання вимог законності, розвиненості відчуття права і законності;
- стан законності, який характеризується ступенем розгорнутості усіх її вимог, реальністю їх здійснення;
- стан законодавства, його досконалість за змістом і формою;
- стан практичної роботи суду, прокуратури, інших юридичних органів, які застосовують право, що виражає їхню реальну роль у правовій системі, ступінь використання передових прийомів юридичної техніки [2, с. 294–295].

Г. Клімова подає ще розгляд структури правової культури у напрацюваннях інших дослідників правової культури, а саме: В. Камінської та А. Ратінова. На їхню думку, до складу правової культури входять такі елементи:

- право як система норм, що виражають державні вимоги;
- правовідносини, тобто система суспільних стосунків, що регулюється правом;
- правові заклади як система державних органів та громадських установ, що забезпечують правовий контроль, регулювання та виконання права;
- правосвідомість, тобто система духовного відображення всієї правової дійсності;
- правова поведінка, тобто система практичної діяльності людей з виконання і застосування права;
- політична оцінка права і правової поведінки, правотворчу діяльність, правову науку;
- державно-правову ідеологію;
- права і свободи громадян [2, с. 296].

На думку Г. Клімової, правова культура виконує низку функцій у суспільстві: пізнавальну, регулятивну, нормативно-ціннісну, комунікативну та прогностичну.

Пізнавальна функція полягає у засвоєнні правової спадщини минулих епох і сучасних досягнень права. Регулятивна функція правової культури спрямована на забезпечення стійкого та ефективного функціонування суспільства шляхом припису індивідам та соціальним групам стандартів соціально корисної поведінки. Правова культура забезпечує узгодження і підпорядкування соціальних прагнень та ідеалів різних груп правовим приписам суспільства і тим самим вносить упорядкованість у суспільні відносини [2, с. 297].

Нормативно-ціннісна функція забезпечує приведення правової поведінки у відповідність із зразками поведінки, орієнтирами якої є норми позитивного права і нормативні настанови природного права. У результаті культурно-правового оцінювання одні елементи правової дійсності ухвалюються, інші піддаються критичному осмисленню [2, с. 297].

Комунікативна функція правової культури сприяє узгодженості суспільних, групових та особистих інтересів, забезпечує соціальне згуртування людей. Ця функція реалізується в правовому спілкуванні, процесі отримання освіти, опосередковується засобами масової інформації, літератури та інших видів мистецтва [2, с. 297].

Прогностична функція виражається в можливостях передбачувати напрями роз-

витку правової системи, правотворчості і реалізації права, юридичної практики, соціально-правової активності громадян [2, с. 297].

Одна із дослідниць правової культури у сфері юриспруденції – О. Проць виділяє чотири основні підходи до розуміння та дослідження правової культури. Серед них: філософський, соціологічний, соціально-антропологічний та інформаційно-семіотичний.

У межах філософського підходу правова культура розглядається як аналітичне явище, що виражене в рівні розвитку регулятивних якостей права, правових цінностей, досконалості законодавства, ступеня взаємодії та взаємовідповідальності держави та особистості, що загалом відноситься до духовної культури та правового процесу в суспільстві [4, с. 77]. На мою думку, філософський підхід дає змогу досліджувати правову культуру лише у межах взаємодії суспільства та держави. Тобто у межах цього підходу виключаються із поля її вивчення такі важливі елементи, як правосвідомість суспільства загалом чи особи зокрема та практики конкретних соціальних акторів. Я вважаю, що філософський підхід можна обирати як дослідницьку стратегію у випадку, якщо дослідження правової культури охоплює лише теоретичний аспект.

Тісно пов'язаний із філософським підходом – соціально-антропологічний підхід, за яким правова культура охоплює все, що створено людиною в різноманітних сферах правового буття суспільства: право, правову науку, правову свідомість, юридичну практику, національні правові традиції. У рамках цього підходу правова культура виступає як уся правова реальність, що включає в себе норми, знання, цінності, статуси, а також їх реалізацію в правопорядку [4, с. 77]. Отже соціально-антропологічний підхід до вивчення правової культури дає змогу більш цілісно вивчати правову культуру, на відміну від філософського підходу. Хоча одним із недоліків цього підходу є те, що недостатня увага надається практичним аспектам правової культури. Саме відтворення практик на основі засвоєних соціальним актором норм, знань та цінностей дає можливість дослідити реалізацію правових знань у щоденному житті.

Антропологічний підхід уможливує розкрити динаміку правової культури, виділити її центр і периферію. Рушійними силами динаміки правової культури є суперечності між змістом правової культури та суспільними відносинами [4, с. 78]. На мою думку, антропологічний підхід можна використовувати тим дослідникам правової культури, які вивчають її крізь призму історичної ретроспективи. Саме тоді, саме цей підхід дає можливість розуміти, які саме зміни в суспільній свідомості спричинили зміни у правовій культурі.

У межах інформаційно-семіотичного підходу правова культура охоплює усі результати правової творчості як окремого індивіда, так і суспільства загалом: символи, ідеї, смисли, відповідно до яких складається ставлення людини до дійсності, вибудовується правове буття людини. Отже, фундаментом інформаційно-семіотичного підходу до правової культури виступає твердження про те, що вона втілює засоби, способи та результати людської й суспільної діяльності у правовій сфері. Правова культура в руслі цього підходу також – і світ смислів, які людина вкладає у свою правову поведінку [4, с. 79]. На мою думку, інформаційно-семіотичний підхід дає змогу вивчати психологічні аспекти правової культури, а не соціальні. Тому цей підхід варто використовувати дослідникам, які вивчають правову культуру в юридичній психології.

Для соціологічного підходу правова культура – це явище, яке розглядається з двох позицій. По-перше, як характеристика рівня розвитку правових явищ на певному етапі розвитку суспільства (правова культура суспільства). По-друге, як якісна характеристика сприйняття права й правової поведінки окремої особистості (правова культура особистості). З погляду соціологічного підходу правова культура характеризує якісний стан правового життя суспільства [4, с. 78]. Також варто зазначити, що О. Проць, описуючи дослідницькі можливості соціологічного підходу до вивчення правової культури, не зазначила, що з погляду другої позиції ще варто досліджувати і правову обізнаність, а не тільки якісні характеристики сприйняття права. Саме тоді вивчення правосвідомості дасть змогу дослідити усі складові правової культури.

На жаль, теоретичні напрацювання соціологів не достатньо уваги приділяють вивченню правової культури. Немає концептуальних підходів, які б розпрацьовували цю тематику комплексно. Зазвичай дослідники концентрують свою увагу на вивченні правосвідомості, яка є одним із елементів правової культури. Практично немає теоретичних напрацювань щодо правових чи не правових практик. Більшість досліджень, які стосуються проблематики правової культури, мають практичну спрямованість, і тому автори не здійснюють теоретичного обґрунтування емпіричних досліджень.

Правова культура часто розуміється як синонім «живого закону» Є. Ерліх чи «права в дії» П. Роско. Соціологи Л. Фрідман, Дж. Вітман, які досліджують право, розуміють правову культуру як цінності, ідеї, установки, які суспільство має відносно закону. П. Геберльє (Häberle) розуміє правову культуру як протипагу до тоталітаризму. Тобто цей термін використовується синонімічно із правилами закону. Деякі дослідники розуміють правову культуру як певний спосіб мислення. П. Легранд згадує про епістемі, А. Райлз (Riles) говорить про правові знання, а Н. Луман про колективну пам'ять [7].

У ХХ сторіччі М. Вебер здійснив порівняння соціології культури і права та представив ідею раціональності, як культури, що є основним критерієм для західного права. М. Вебер бачив значні культурні відмінності в межах цього західного закону, особливо між цивільним законним і загальним правом [7].

Правова культура виступає між законом і культурою, але межі цих понять не є чіткими. Згідно з поширеним розумінням серед західних дослідників правова культура є культурним фоном права, який створює закон та надає йому сенс. Це охоплює роль права у суспільстві, роль різних правових джерел, фактичну владу різних акторів та інститутів. Проте приблизно всі ці елементи можуть також бути описані як частина закону. З цієї причини правова культура не може бути відділена від закону. Також є проблематичним взаємозв'язок правової культури та культури загалом. Оскільки правову культуру часто розглядають як частину культури, яка стосується безпосередньо права. Тим не менше, право присутнє у всіх сферах життя, тому важко провести чітку грань між правовою культурою та загальною культурою [7].

Л. Фрідман розділяє внутрішню та зовнішню правову культуру. Внутрішня правова культура визначає ставлення до закону правових суб'єктів, таких як судді, адвокати, прокурори та ін. Зовнішня правова культура визначає ставлення до закону загальної кількості населення [7]. Правова культура складається з таких елементів як правосвідомість та практики індивіда. Правова культура складається із правосвідомості, тобто

правових знань та установок, а також із практик, які здійснюють індивіди на основі їхніх знань у правовій сфері.

У соціології правосвідомість розглядають як сукупність поглядів, ідей, які виражають відношення індивідів, соціальних груп до права. На мою думку, специфіку розгляду правосвідомості у соціології варто розглянути детальніше у теоретичних напрацюваннях інших дослідників.

Український соціолог М. Требін розглядає види деформації правосвідомості громадян України. Автор виділяє такі види деформацій: правовий інфантилізм, правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий дилетантизм, правову демагогію, феномен переродження. Правовий інфантилізм, на думку М. Требіна, є найм'якшим різновидом деформації правосвідомості. Він виникає або на основі повної відсутності знання про будь-який елемент правової дійсності, або на основі забуття таких знань. Щодо правового нігілізму, то він проявляється у загальному негативно-заперечувальному, нешанобливому ставленні до права, закону і нормативного порядку. Тобто, можемо говорити про приниження ролі права суспільством. Також автор зазначає, що правовий нігілізм – це різновид деформації правової свідомості, яка виражається у наявності у носіїв зневажливого, негативного або байдужого ставлення до права і правової дійсності за відсутності наміру здійснення правопорушень. Правовий ідеалізм передбачає абсолютизацію ролі права і правових інститутів у регулюванні суспільних відносин [6, с. 60]. Правовий дилетантизм, на думку М. Требіна, означає вільне поводження з законом, тобто поверхове або неадекватне тлумачення правових норм, відсутність системного підходу при їхній оцінці, що загалом зумовлено легковажним ставленням до права. Правова демагогія передбачає легковажне або свідоме ставлення такого впливу окремої особи або громадських організацій на свідомість людей, наслідком якого стає формування однобічного чи викривленого уявлення про правову дійсність. Щодо останнього виду деформації, то, на думку автора, це є найнебезпечнішим проявом деформації правової свідомості. Під переродженням правосвідомості розуміється такий вид її деформації, що виявляється в усвідомленому ігноруванні і запереченні закону та супроводжується наявністю у носіїв наміру на здійснення правопорушень. Правосвідомість, що перероджується, виявляється в різних формах і, насамперед, у вигляді навмисного порушення законів і інших нормативно-правових актів, що супроводжуються здійсненням злочинів та інших правопорушень [6, с. 60–61]. На мою думку, М. Требін досить вдало здійснив концептуалізацію видів деформації правової свідомості. Але для комплексного розгляду цієї проблематики варто розглянути практики у правовій сфері, які визначаються через правову свідомість, і тоді ці напрацювання покажуть повну картину деформації правової культури українських громадян.

Український соціолог О. Панькова також розглядає правову свідомість населення України, але при цьому зосереджує свою увагу на захисних стратегіях працюючих українців при порушенні їхніх соціально-трудоових прав. Дослідниця проаналізувала результати соціологічного моніторингу «Українське суспільство: 1994–2006», який проводиться Інститутом НАН України [3, с. 24–33]. На жаль, дослідниця не здійснила відповідної інтерпретації понять, а також не зробила висновків щодо рівня правової свідомості населення України на основі опрацьованих результатів.

Російський соціолог Г. Вардьянц вважає, що правосвідомість є фільтром для оцінки діючого права і різних правових явищ. Правосвідомість породжує потребу в правовій регламентації поведінки у суспільстві. Тобто суспільна свідомість створює попит на права і правову динаміку в суспільстві. Також автор зазначає, що після знання і розуміння правових явищ, норм діючого права йде вищий ступінь правосвідомості – усвідомлення права як особливого соціального явища, його ідей і принципів, усвідомлення вимог конкретних норм діючого законодавства, прав і обов'язків, а також вироблення переконання в необхідності дотримання норм права [1, с. 118–122]. На думку Г. Вардьянца, право породжує правосвідомість, але і саме формується свідомістю, однак суспільною свідомістю, правовою за своєю сутністю, оскільки суспільна свідомість є створена правом, а свідомістю пануючих соціальних груп. Колективна свідомість пануючих соціальних груп, заснована на специфічних нормах моралі, стає джерелом і «фільтром» правової свідомості всього суспільства. Але правова свідомість не є породжена «потребою в регламентації», навпаки саме правосвідомість формує потребу в правовій регламентації.

Автор зазначає, що варто розрізняти правосвідомість особи, групи, суспільства та інших суб'єктів соціальності. Правову свідомість суспільства треба визнати домінуючою у процесі формування правосвідомості соціальних груп та особистостей; однак правосвідомість особи, групи первинна у створенні права [1, с. 119–121].

Дослідження правової культури є досить актуальним у сучасному українському суспільстві, оскільки на сучасному етапі його розвитку відбуваються процеси демократизації, які не є можливими без високого рівня правової культури у суспільстві.

Дослідження правової культури у соціології є здебільшого практичними, і вивчають рівень, стан правової культури, а також ставлення до певних правових чи не правових норм, явищ у суспільстві. Теоретичні напрацювання соціологів при розгляді правової культури не є цілісними, оскільки автори, зазвичай, розглядають правосвідомість, яка є її складовою частиною. Майже не розглядаються практики у контексті правової культури. Хоча й емпіричні напрацювання соціологів також мають фрагментарний характер, оскільки не відображають повною мірою рівня правової культури. Практичні дослідження найчастіше вивчають або правову поінформованість, або ініціювання дій у випадку їхнього порушення. Також ці дослідження, зазвичай, досліджують певну соціальну групу, але немає цілісного розгляду цієї проблематики для всього суспільства.

Для дослідження правової культури можна використовувати різноманітні дослідницькі підходи. На мою думку, усі вищеперелічені підходи до вивчення правової культури можна розділити на чотири групи за основним фокусом дослідження. До двох груп підходів ми можемо віднести по одному з них.

Підходи, які вивчають правосвідомість:

- суб'єктивний.

Підхід, у контексті якого можна досліджувати ціннісний аспект правової культури:

- аксіологічний.

До двох інших груп можемо віднести більше, ніж один із підходів.

Підходи в межах, яких можна вивчати практики:

- діяльнісний;

- технологічний.

Підходи, в межах яких можна вивчати стан правової культури на певному етапі розвитку суспільства або її динаміку:

- філософський;
- соціально-антропологічний;
- антропологічний;
- інформаційно-семіотичний.

На мою думку, найбільш комплексно дослідити правову культуру дасть змогу соціологічний підхід, який виділяла у своїх працях О. Проць. У межах цього підходу можна досліджувати правову культуру суспільства та особи. Також дослідницькі можливості цього підходу дають можливість вивчати її складові, а саме: правосвідомість та практики.

Більшість соціологів, вивчаючи правову культуру, зосереджують свою увагу лише на правосвідомості. На мою думку, це є суттєвим недоліком досліджень правової культури в межах соціології. Комплексна теоретична схема для дослідження правової культури має охоплювати вивчення правосвідомості та практик соціального актора в її межах. Однак, вивчаючи лише правосвідомість, з погляду дослідника випадають дії чи бездіяльність соціального актора. Адже саме практики показують відтворення правосвідомості у щоденному житті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Варданац Г.* Соціальний інтерес как мера правовой рациональности / Г. Варданац // Вестник Московского университета. Социология и политология. – 2008. – №1. – С. 118–123.
2. *Клімова Г. П.* Структура та функції правової культури / Г. П. Клімова // Вісник юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2011. – Вип. 11. – С. 292–298.
3. *Панькова О.* Правова свідомість населення України та захисні стратегії працюючих при порушенні їхніх соціально-трудова прав / О. Панькова // Український соціум. – 2007. – №1. – С. 24–33.
4. *Проць О. Є.* Правова культура та правокультурність: межі кореляції понять. / О. Є. Проць // Часопис Київського університету права. – 2011. – №3. – С. 77–81.
5. «Соціологічне опитування. Зараз я називатиму окремі соціальні інституції. Якою мірою Ви їм довіряєте?» [Електронний ресурс] // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Режим доступу: http://www.ucers.org/ukr/poll.php?poll_id=1030.
6. *Требін М.* Правосвідомість громадян України: стан та види деформації. / М. Требін // Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2009. – № 844. – С. 59–62.
7. *Ralf Michaels.* Legal culture [Electronic resource] / Michaels Ralf. – Access mode : http://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3012&context=faculty_scholarship.

Стаття надійшла до редколегії 29.10.2015

Прийнята до друку 12.11.2015

SOCIAL APPROACHES TO THE STUDY OF THE LEGAL CULTURE: THEORETICAL ASPECT

I. A. Kohut

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv, Ukraine, 79000,
ira@kohut.in.ua*

The article investigates an important factor of democratic society – legal culture. The article analyzes the research approaches that can be used in the study of legal culture. In particular, to investigate legal culture researchers use the following approaches: subjective, activity, anthropological, technological, sociological, axiological, philosophical, socio-anthropological and informationally semiotic. The advantages and disadvantages of each of the theoretical approaches in the study of legal culture are shown. It is pointed out that depending on the chosen approach in the study of legal culture, the focus of the research will be placed within research capabilities of the certain approach. Most research approaches consider different aspects of legal culture, such as sense of justice, values, practices, status and dynamics of legal culture development. This imposes certain limitations for the researchers, as it does not allow to study this topic fully. Comprehensive study of the legal culture can be carried out in terms of sociological approach. The article shows that it is a sociological approach that allows to examine all components of the legal culture, namely sense of justice and legal practices. Also within this approach, it is possible to study the status and evolution of the legal culture on different stages of society development. The study of legal culture in a modern Ukrainian society is considered as well. It is revealed that modern legal culture studies have certain disadvantages and shortcomings. In particular, sociological investigations of the legal culture in Ukraine are characterized with fragmentation and practical orientation.

Keywords: legal culture, sense of justice, theoretical approaches.